мінулае

Віктар Лютынскі

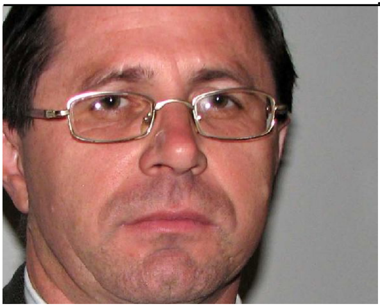

...пакуль у нас – не асуджаныя і не пакараныя – дажываюць свой брудны век каты ГУЛАГу, на сумленьні якіх сотні тысячаў бязьвінных ахвяраў, сексоты могуць спаць спакойна...

Чарнільныя забойцы

"І згаджаліся мільёны стаць стукачамі"

Тым, хто ўпарта й мэтанакіравана займаецца лакіраваньнем савецкага мінулага, было б карысна падрабязна азнаёміцца з адною з самых ганебных праяваў тае эпохі – стукацтвам. Вялікі знаўца камуністычнага рэжыму ў СССР Аляксандр Салжаніцын у "Архіпелагу ГУЛАГу", пісаў, што "ЧК-ГБ было б неадчувальным доўбнем, ня здольным даглядаць свой народ, калі б не было ў яго пастаяннага погляду й пастаяннага наслуху... Усю тую эпоху... амаль што адзінымі вачыма і амаль што адзінымі вушамі ЧК-ГБ былі СТУКАЧЫ. У першыя гады ЧК яны былі названыя падзелавому: сакрэтныя супрацоўнікі. У манеры тых гадоў словазлучэньне скарацілася – СЕКСОТЫ (ад расейскага "секретные сотрудники") і так перайшло ў агульнае карыстаньне...". Пісьменьнік выказваў меркаваньне, што "з чатырох-пяці гарадскіх жыхароў аднаму хоць аднойчы ў жыцьці ды прапаноўвалі стаць стукачом. А то й часьцей... Вось і згаджаліся мільёны стаць стукачамі... Бо калі пераседзела на архіпелагу за 35 гадоў (да 1953 г.) разам з па-

мерлымі, мільёнаў сорак (амерыканская дасьледніца Ганна Аплябаўм, аўтарка кнігі “Гісторыя ГУЛАГу”, называе іншую лічбу – 18 мільёнаў, разам з 6 мільёнамі дэпартаваных гэта складала 15% усяго насельніцтва СССР. – *В.Л.*) дык хаця б па кожнай трэцяй, няхай пятай справе ёсьць чыйсьці данос, і хтосьці сьведчыў. Яны й сёньня сярод нас, гэтыя чарнільныя забойцы. Адны саджалі блізкіх з-за страху – і гэта яшчэ першая ступень, іншыя з карысьці, а трэція і – самыя маладыя тады… здраднічалі натхнёна, здраднічалі ідэйна, часам нават адкрыта, бо лічылася класавай доблесьцю выкрыць ворага… Вярбоўка карункава сплятаецца з ідэалогіяй: бо і органы хочуць, бо і вярбуемы павінен хацець толькі аднаго: пасьпяховага руху нашай краіны да сацыялізму”.

Васіль Быкаў, які таксама шмат разважаў над феноменам здрадніцтва, у тым ліку і стукацтва, у кнізе ўспамінаў “Доўгая дарога дадому” пісаў, што “ў 20-я гады ў СССР было 10 мільёнаў сексотаў, пра гэта сьведчыў сын Г.Малянкова, ужо ён штосьці ведаў. Дый сам Хрушчоў, выкрываючы Берыю, сказаў, што ў СССР кожны пяты – сексот”.

Большасьць паведамленьняў, якія паступалі мясцовым органам ГПУ ад сакрэтных супрацоўнікаў, былі звычайнымі даносамі. Янка Брыль, які ў апошні час у сваіх творах усё часьцей шукаў адказ на пытаньне пра прыроду сталінізму (ягоны брат быў рэпрэсаваны), аднойчы задаўся мэтай высьветліць тлумачэньне слова “данос”: “Аказваецца, – сьпецыфічнае, састарэлае слова. Даносы рабіліся толькі калісьці, на рэвалюцыянераў, а ў гады акупацыі – на камуністаў і камсамольцаў (так у Ушакова). Вялікая Савецкая Энцыклапедыя дае ня проста “данос”, – “ложны данос”… Проста даносаў і проста даносчыкаў – ужо няма. Ура!”

“Але ж каб гэта было так!” – усклікнем сьледам за народным пісьменьнікам.

Стукалі ня толькі дзятлы

Працуючы з дакументамі Аршанскага райкаму КП(б)Б, якія захоўваюцца ў Дзяржархіве Віцебскай вобласьці, трапіў на “Працоўныя зводкі ГПУ” – абагульненьні данясеньняў сакрэтных супрацоўнікаў, датаваныя 1932-1933 гадамі. У іх чэкісты абагульнялі данясеньні сексотаў за некалькі месяцаў 1932 і 1933 гг. Накіроўваліся яны пад грыфам “зусім сакрэтна” ў шасьці асобніках розным кіруючым органам, у тым ліку ў Аршанскі райкам КП(б)Б. Таму і апынуліся яны ў партархіве.

Пра іх зьмест – крыху ніжэй. Сьпярша прааналізуем па магчымасьці склад сексотаў. Яны, вядома ж, засакрэчаныя пад мянушкамі. Усяго ў памагатых органам значылася на той час каля ста чалавек. Калі ўлічыць, што ў 1932 г. у Воршы было звыш 32 тысячаў жыхароў, дык адзін сексот прыходзіўся ў сярэднім на 300 чалавек (потым колькасьць іх бязьмерна ўзрасьце, бо самыя страшэнныя гады сталінізму з масавымі палітычнымі рэпрэсіямі яшчэ наперадзе).

Прозьвішчы агентаў ГПУ мы, зразумела ж, не даведаемся. Затое ў выбары мянушак фантазія гэпэўшнікаў ды іхніх добраахвотных або прымусовых памочнікаў была, здаецца, невычарпальнай. Сярод аршанскіх стукачоў быў “Горкі” – ці ня ў гонар першага пралетарскага пісьменьніка? Некаторыя сексоты атрымалі мянушкі, відаць, з-за асаблівасьцяў сваёй фізічнай “канструкцыі”: ёсьць “Карлік”, “Храмы”, “Калечаны”. Адрозьніваліся й па колеры: “Цёмны”, “Белы”, “Буры”, “Красны”. Пашыранымі сярод стукачоў былі й назвы, запазычаныя з жывёльнага ды расьліннага сьвету: “Галка”, “Кот”, “Заяц”, “Ліса”, “Жук”, “Павук”, “Лось”, “Дуб”, “Радзіс”, “Елка” і г. д. Вельмі распаўсюджанымі былі мянушкі іншаземнага паходжаньня: “Хіл”, “Пат”, “Берлін”, “Шак”, “Гер” ды інш. Мянушкамі

станавіліся як беспрадметныя паняцьці, так і назвы прадметаў з розных сфераў жыцьця: “Сураж” і “Камета”, “Вясёлы” і “Бомба”, “Арка” і “Шуба”, “Гудок” і “Газ”, “Радыё” і “Шыла”… Некаторыя сексоты падпісваліся прозьвішчамі і імёнамі (вядома ж, ня ўласнымі): “Хамутоў”, “Гракаў”, “Шустаў”, “Коля”, “Саша”, “Фелікс”... Ну й нарэшце, закладваў багацеяў “Бядняк”, пільна сачыў за суседзямі “Зоркі”, пастаянна над галовамі ворагаў савецкай улады былі занесеныя “Тапор” і “Меч”. Зусім, відаць, невыпадкова амаль штодня страчыў даносы “Выпадковы”. Не аднаму жыхару Воршы зрабіў кіслым жыцьцё “Лімон”. Шчыравалі на “паляваньні” “Сокал” і “Ястраб”. І не дрыжэла ў “Нашага” “Барышніка” “Рука”, пішучы “Пяром” данос у “Бараку” за “Шкафам”. Нарэшце, зьеўшы не адзін “Пуд” “Солі” на сваёй чорнай, д’ябальскай працы, кожны стукач лічыў сябе калі не “Каралём”, дык “Героем”.

Сетка сексотаў, мяркуючы з аналізу геаграфіі адрасоў даносаў, была вельмі разгалінаванай і ахоплівала як Воршу, так і наваколье. “І ў кожнай вёсцы былі ў іх сексоты, – пісаў В. Быкаў, – дзе лепшыя, дзе горшыя, актыўныя і ня вельмі”. Сярод мястэчак і вёсак Аршаншчыны ў данясеньнях згадваюцца Копысь, Міцькаўшчына, Машкова ды інш. Некаторыя сексоты паведамлялі пра падзеі і “падазроных” асобаў як у горадзе, так і ў сельскай мясцовасьці. Сярод іх, напрыклад, “Выпадковы”, які, магчыма, быў нейкім агентам (ня толькі тайным), бо ягоныя даносы тычацца жыхароў розных раёнаў Воршы, а таксама шмат якіх мястэчак і вёсак. Ён пісаў між іншым пра будаўніцтва хлебазаводу й кінатэатру і паўсюль выкрываў раскрадальнікаў сацыялістычнай маёмасьці, аферыстаў ды лайдакоў. Пра гэтага “асьведаміцеля” хочацца распавесьці крыху болей. Так, відаць, па заданьні органаў ён у верасьні-кастрычніку 1933 г. уладкаваўся вартаўніком на параходную прыстань Воршы. У адным з даносаў піша: “За час майго прабываньня вартаўніком пакражы якіх бы не было матэрыялаў ня мелі месца”. Тое, што ягоная таемная праца не заўсёды была небясьпечнай, сьведчыць адно з данясеньняў “Выпадковага”: “У вёсцы Пронцаўка Ц[…]ў К.М. трымае ў сябе бандытаў, а іменна сам я ўчора лічна ў 10 гадзінаў днём бачыў, як зайшоў да яго невядомы гр-н і калі я ў яго запытаў адкуль ты, ён мне адказаў, а якое табе дзела, тады я сказаў стой, а ён выніў абрэз з-пад палы і наставіў мне ў грудзі, я пачаў крычаць, на мой крык зьбяжаліся калгасьнікі з калгасу “13 зьезд КП(б)Б” з Засьценка Якаўлевіцкага с/с… Невядомы бандзіт стаў уцякаць і ўцёк у лес, паміма абрэза ў яго быў рэвальвер (арфаграфія арыгіналу захаваная; у адпаведнасьці з дзеючым заканадаўствам тайна асабістага жыцьця мае 75-гадовы тэрмін, таму большасьць асобаў, пазначаных у даносах, пададзеныя ў ініцыялах. – *В.Л.*)”.

Дарэчы, гэтага сексота можна “вылічыць”, бо ў адным з данясеньняў ён піша: “Прозьвішча маё прашу не выдаваць, пражываю па Замкавай вуліцы, д.22”: у адной з архіўных справаў захаваўся пералік вуліцаў з пазначэньнем гаспадароў дамоў. Няма нічога тайнага, што не зрабілася б яўным…

“Неблаганадзейныя элементы”

У той час афіцыйнай мовай справаводства – нават у ГПУ – была т.зв. “тарашкевіца”. Пачнём разгляд з важнейшых тэмаў – з пункту гледжаньня арганізатараў сеткі тайных інфарматараў. Дзіўна, але зьвесткі пра антысавецкія і антыкамуністычныя настроі насельніцтва Аршаншчыны сустракаюцца даволі рэдка. Так, нейкі “Коля” даносіў на качагара мясакамбінату Парфена А., які “выступае супраць Савецкай улады, гавора, што перарэзаў бы ўсіх жыдоў і рука б ня дрогнула, дабаўляе, што Савецкая ўлада толькі ўмее красіва гаварыць, а на справе ўсіх абманвае”. На Макара С., які ўдзельнічаў у яўрэйскім пагроме ў

Воршы ў 1905 г., паведамляў у ГПУ “Выпадковы”. Гэтым, бадай, і абмяжоўваюцца даносы сексотаў на “неблаганадзейных элементаў”. А амаль усіх, каго прыцягвалі па даносах да адказнасьці, абвінавачвалі ў контррэвалюцыйнай дзейнасьці…

Адной з асноўных тэмаў даносаў была інфармацыя пра безгаспадарчасьць, якая панавала тады і ў прамысловасьці, і ў сельскай гаспадарцы. Сярод паведамленьняў пра кепскіх дырэктараў, старшыняў калгасаў і брыгадзіраў, масавае раскраданьне сацыялістычнай уласнасьці, дрэннае харчаваньне на заводах сустракаюцца й даносы пра “несвоечасовую выплату зарплаты”. Аказваецца, гэтая сацыяльна-эканамічная праблема сучаснасьці не зьяўляецца вынаходствам апошняга часу. Безгаспадарлівасьць была заўважана агентамі на ільнокамбінаце, БелДРЭСе, заводзе “Чырвоны Кастрычнік” (у апублікаваных афіцыйных гісторыях гэтых трох буйных прадпрыемстваў Аршаншчыны пра гэта няма ні радка) ды іншых больш дробных прадпрыемствах і ўстановах.

Некаторыя сексоты былі людзьмі вельмі скурпулёзнымі. Так, нейкі “Кім” падрабязна інфармаваў органы, колькі кілаграмаў паліва адпускае розным сьпекулянтам загадчык Аршанскай нафтабазы Б. Гэты ж данос “Выпадковага” хочацца прывесьці цалкам: “У Б. Марыі, якая жыве на Воршы-Заходняй, барак №15, кв. 2 хаваецца ў сундуку торба сахару, якая ўкрадзеная з пакгаўза і вотрубі ў сараі ў цэбры і ў кватэры ў мяху, яна казала, калі яна нясла то дужа баялася, але каб яе затрымалі, то яна ўсіх бы выдала. У сараі пад палом ляжаць дзьве юбкі сшытыя…” Нагадаю, што ў жніўні 1932 г. выйшла сумнавядомая Пастанова ЦВК і СНК СССР “Аб ахове маёмасьці дзяржаўных прадпрыемстваў, калгасаў і кааперацыі і ўмацаваньні грамадскай (сацыялістычнай) уласнасьці”, згодна з якой людзі, якія спакушаліся на грамадскую маёмасьць, абвяшчаліся “ворагамі народа” – і да іх прымяняліся самыя суровыя пакараньні.

“Радзімыя плямы капіталізму”

Уяўленьне пра тое, што ў гады савецкай улады панавалі ледзь не пурытанскія норавы, яскрава абвяргаецца данясеньнямі сексотаў. Тое, што, здавалася, незваротна адышло ў нябыт разам з капіталізмам: злачыннасьць, п’янства, прастытуцыя, – усё гэта квітнела і ў першай у сьвеце краіне “пераможнага” сацыялізму. Пералічаныя сацыяльныя заганы звычайна цесна пераплеценыя паміж сабой. І Ворша не была выключэньнем. Наадварот. Так, “Выпадковы” паведамляў пра грамадзянку Я., якая жыла на станцыі Ворша і займалася прастытуцыяй: “У ёй кожны вечар бывае чалавек па 5 хлопцаў (і падлічыў жа! А, магчыма, і сам быў сярод ахвотных? – *В.Л.*)”. На кожны данос аператыўным работнікам ГПУ рабілася заключэньне і вызначаліся адпаведныя мерапрыемствы. У дадзеным выпадку запісана: “Памясьціць у агентурную распрацоўку. Весьці далейшы нагляд за домам Я.”.

“Гр-ка М. Хадоса, жыхарствуючая на Аршанскім ільнокамбінаце, працуе кубаўшчыцай, гандлюе гарэлкай, – інфармаваў сексот “Боб”, – Трымае прытон прастытуцыі, да яе ходзяць як вольныя, а таксама кожны вечар бываюць чырвонаармейцы 192 стралковага палка”. Зноў жа “Выпадковы” даносіў: “Бухгалтар Аршанскага вучылішча О. 6 лістапада п’янстваваў сумесна з прыехаўшай з Салаўкоў прасьцітуткай К… На базары ў піўной расьпівалі гарэлку і піва, нада палагаць, што О. п’е на казённыя грошы”. “Выпадковага” быццам цягнула ў тыя прытоны: “Жыхарствуючая ў г. Воршы па вул. Энгельса ў д. №42 гр-ка К. трымае прытон у сябе ў кватэры і падазрыцельных асоб, як, напрыклад, у яе кватэры 5/XII- 32 г. напіўся пом. ком. взвода Аэрапарку П. Георгій і іншыя, посьле чаго вышлі на уліцу, пачалі хуліганіць”. Гэпэушнік заўважыў на палях: “Праверана, падтвердзілась. К. взят на ўчот”. Відаць, “Выпадковы” быў чалавекам

вельмі дзейсным, у чым мы ўжо пераканаліся, бо “стукаў” рэгулярна й часта, і лёгка ўціраўся ў давер, хутчэй за ўсё й выпіваў з тым, на каго потым даносіў.

Злачынствам лічылася ў Савецкай краіне захоўваньне грамадзянамі незарэгістраванай агнястрэльнай зброі. Пра гэта таксама шмат данясеньняў. Прывядзём для прыкладу адно – зноў жа нястомнага “Выпадковага”. Ён даносіў на кааператара Цімафея Салтановіча (будучага Героя Сацыялістычнай Працы, вядомага калгаснага кіраўніка), які “жыве ў в. Машкова і мае рэвальвер “Наган”. Але ня мае на гэта дазволу. Гэты “наган” я сам бачыў”. Ці была знойдзена органамі тая зброя, невядома, хутчэй за ўсё не, бо ў 1933 г. Ц. Салтановіч стаў старшынём калгаса “Бальшавік” (дарэчы, у 22 гады). А вось данос таго ж “Выпадковага” на А. Купаву, які жыў па вул. Першамайскай у Воршы і “меў рэвальвер” не пацьвердзіўся: пры вобыску ён ня быў знойдзены. Што было, калі данос аказваўся ілжывым? Ня ведаю. Можа, агентаў пазбаўлялі прэміяльных?

“Дасылаюць долеры”

“Коля” даносіў на грамадзяніна Ш., які жыў па І-м зав. Урыцкага: “Чым займаецца пакуль не ўстаноўлена, а раней г.зн. у час рэвалюцыі меў цесную сувязь з таможнікамі, ад якіх назьбіраў шмат залатых грошай. Зараз з маёмасьці мае – уласны дом, агарод і навогул добра жыве”. Той жа сексот (ці не “сьпецыялізаваўся” на “залатой жыле”?) паведамляў пра грамадзянку Э., якая жыла па ІІ-й Пустынкаўскай вуліцы: “Яе муж працуе ламавым фурманам, а яна раней займалася прастытуцыяй. З маёмасьці мае дом, і ў гэтым доме трымала таможню, у той час у яе быў ухажор таможнік, звалі якога “Шурка”, які расстраляны ў 1918 г. за якое-та злачынства. Гэты “Шурка” пакінуў шмат золата Э., якая і цяпер мае”. Ня мог не адзначыцца й “Выпадковы”, які зрабіў данос на аршанца К.: “Мае суродзічаў у Амэрыцы, якія дасылаюць яму долеры, долераў ён мае каля 300 рублёў”. І падлічыў жа!

Наколькі ўзбагацілася краіна, канфіскаваўшы ў аршанцаў золата й валюту, ня ведаю. Але “ўнёсак” гэты ў сацыялістычнае будаўніцтва, мяркую, быў не малы…

Выбранае

На вышэйзгаданыя тэмы даносаў – сотні. Цяпер жа – пра даносы, якія яскрава характарызуюць той надзвычай супярэчлівы й драматычны час. Так, “Выпадковы” агаворваў сябра Аршанскага гарсавету Паўліну І., якая выдавала хлусьлівыя дакументы. Зноў жа “Выпадковы” (і на стукацкім фронце былі свае “стаханаўцы”!) інфармаваў органы пра касіра ТПО, які “мае аўтобусныя білеты, па якіх сам ездзіць, а таксама надзеляіць служачых ТПО, вазьнікае пытаньне: адкуль бярэ?” Супрацоўнік ГПУ дадаў: “Завесьці агентурную распрацоўку”.

А гэты данос нельга не прывесьці цалкам, бо ў адрозьненьне ад іншых (з асобных можна й пасьмяяцца, хоць сьлёзы тыя горкія) ад яго зыходзіць штосьць злавеснае. Самы актыўны стукач “Выпадковы” паведамляў: “23.XI-32 г. у інтэрнат коннага запасу міліцыі прыйшоў надзірацель Аршанскага ісправудома Дубкоў, які расказаў аб тым, як з ісправудома бралі на растрэл, і вялі ў канцэлярыю, гавора што прышло памілаваньне, а потым, што выводзяць: дзе стаіць машына і наогул увесь метад як забіраюць на растрэл, гэта расказаў Дубкоў у прысутнасьці міліцыянэраў коннага запасу”. Якое пакараньне за разгалошваньне дзяржаўных сакрэтаў панёс Дубкоў, нам невядома. А вось завербаваныя агенты ГПУ падпісвалі “Абавязацельства”, у якім абавязаліся “захоўваць у найстра-

жэйшым сакрэце ўсе зьвесткі і дадзеныя аб рабоце ОГПУ і яго органаў, ні пад якім выглядам іх не разгалошваць і не дзяліцца імі нават са сваімі бліжэйшымі родзічамі і сябрамі”.

“Падпарадкаваныя да сьмерці”

Прагледзеўшы сьпісы ахвяраў палітычных рэпрэсіяў, зьмешчаныя ў кнізе “Памяць. Орша і Аршанскі раён”, не знайшоў ніводнага з пералічаных “герояў” даносаў. Не маглі ж іх усіх запісаць у крымінальнікі? Як вядома, найбольш масавыя і гвалтоўныя рэпрэсіі супраць уласнага народу былі разгорнутыя сталінскім рэжымам у 1937-1938 гг. Але і ў той жудасны час ніхто з пералічаных “ворагаў” (шкоднікаў, раскрадальнікаў сацыялістычнай маёмасьці, прастытутак, падпольных багацеяў), калі верыць сьпісам рэпрэсаваных з кнігі “Памяць”, не пацярпеў. Праўда, гэтыя сьпісы далёка ня поўныя. Тыя ж, хто быў асуджаны ў 1932-1933 гг., атрымалі адносна невялікія тэрміны пакараньня: да 3-х гадоў зьняволеньня ды высылку ў розныя аддаленыя раёны СССР.

Ананімнасьць сексотаў (прынамсі, асобных з іх) была ўяўнай. Так, аршанскі старажыл Рыгор Цыпкін успамінае, што “некаторых даносчыкаў народ ведаў добра і імкнуўся не размаўляць з імі, людзі пераходзілі вуліцу, каб не сутыкнуцца тварам у твар: а раптам нешта таму не спадабаецца”. Нам не вядома, як скончыўся жыцьцёвы і стукацкі шлях “Выпадковага”. Мяркую, незайздросна. Магчыма, яго напаткаў лёс ягоных шматлікіх ахвяраў, і калі не спасьцігла справядлівая людская кара, дык Божая – ужо дакладна. Пакуль жа ў нас – не асуджаныя і не пакараныя (хоць маральна) – дажываюць свой брудны век каты ГУЛАГу, на сумленьні якіх сотні тысячаў бязьвінных ахвяраў, сексоты могуць спаць спакойна. Пытаньне аб люстрацыях у нашым грамадстве ніколі нават і не ўздымалася. У асобных рэспубліках былога СССР пачварныя рысы савецкай рэпрэсіўнай сістэмы ня толькі захоўваюцца, але з імпэтам культывуюцца…

Згаданыя вышэй даносы – усяго з дзьвюх архіўных справаў. А колькі жахлівых сакрэтаў надзейна захоўваюць схаваныя архіўныя дакументы? “Агенты-сексоты ўсюды патрэбныя, – пісаў Васіль Быкаў, – менавіта яны, а зусім ня члены партыі, ёсьць галоўнае апірышча рэжыму. Мабыць сапраўды ўсе камуністы патэнцыяльныя ці сапраўдныя сексоты, хаця, зразумела, ня ўсе сексоты – камуністы, нямала там і беспартыйных. То згуртаваны і разгалінаваны сакрэтны клан, які пераўзыходзіць усе вядомыя ў гісторыі кланы, у тым ліку і масонскі. Калгасьнік з паляводчай брыгады – такі ж сексот з клічкай, як і міністр або прафесар, і змушаны аднолькава верна служыць свайму куму, якому падпарадкаваныя да сьмерці”.